

ОГЛЯДИ

Fedir Androshchuk, *Images of Power. Byzantium and Nordic Coinage c. 995–1035* [The Ukrainian National Committee for Byzantine Studies. Occasional Monographs, 5] (Kiev: Laurus; Paris: ACHByz, 2016), 231 p.

Автору цієї монографії, Федору Андроську, в різний час довелося чимало потрудитися в різних ділянках середньовічних досліджень: слов'яно-руській археології, скандинавістиці, а останніми часами — візантійських студіях. Ці високоспеціалізовані дисципліни існують і функціонують як свого роду «закриті системи», віддалені і відділені одна від одної специфічними древніми мовами, дослідницькими програмами, теоретичними підходами, а також усталеними практиками і академічним жаргоном. Свіжа книжка ученого щасливо сполучає його багатоманітний досвід в єдиному дослідженні. Сама її тема могла виникнути тільки на перетині трьох вказаних дисциплін, адже предметом вивчення у ній є скандинавські та східноєвропейські наслідування одного із типів візантійських міліарісіїв, карбованих впродовж 977–989 рр. імператорами Васиєм II та Константином VII. Імітації здійснювалися протягом першої половини XI ст., тобто значно пізніше візантійської емісії.

Книжка містить каталог із повним описом усіх типів скандинавських імітацій візантійських монет, із подробицями датування та місць знахідок (125–152), а також конкорданс монетних типів (153–155).

Утім перед нами не суто нумізматичне дослідження. Викладені у вступі питання, що цікавлять автора, переважно історичного змісту: «Що за причини покликали до життя імітування візантійських монет? Чи розуміли імітатори та жителі Скандинавії зміст зображень на монетах? Чому для прототипів найдавніших скандинавських монет було обрано саме певні англосаксонські та візантійські взірці? Чи існує зв'язок між скандинавськими та руськими імітаціями монет Василя II та Константина VII?» (10).

Книжку, що структурована у вигляді восьми глав, можна було б поділити на дві основні частини. Перші чотири глави є свого роду еспозицією до власне дослідження і покликані ввести читача в коло специфічного нумізматичного матеріалу та способів його інтерпретації (I: Імітації монет у Скандинавії Епохи вікінгів (12–22); II: Візантійські прототипи (23–38); III: Типи скандинавських імітацій (39–56); IV: Короткий нарис карбування на Русі (57–73)).

Другу частину складають чотири власне дослідницьких глави.

Глава п'ята («Таманські імітації міліаресіїв Василя II та скандинавське карбування», 74–88) досліджує специфічну групу візантійських наслідувань, що походять, переважно, із Таманського півострова та дотичних регіонів. Вони карбувалися на початку XI ст., синхронні пізнім емісіям Володимира Святославича та Святополка, і мають несподівані аналогії в Скандинавії, у карбуванні за часів пізнього правління шведського володаря Олафа

Шотконунга. Автор пояснює зв'язок між двома емісіями скандинаво-руською присутністю в Тмурокані, яка перебувала під владою київських князів ледве чи не з часів завоювань Святослава Ігоревича у другій половині X ст.

Глава шоста досліджує «Історичний фон виникнення скандинавських імітацій візантійських монет» (89–96), а глава сьома присвячена іконографічному аналізу візантійських імітацій (97–105).

Остання, восьма, глава, що дала назву усій книжці («Образи влади. Імовірні причини імітації візантійських монет у Скандинавії»), треба гадати, є для автора центральною і містить можливі відповіді на питання, сформульовані на початку дослідження. Слідом за автором, їх стисло можна було б викласти наступним чином. Візантія — як джерело влади і багатства — справила великий вплив на скандинавів, що протягом X ст. з різних причин відвідували її. Незалежно від характеру їхніх контактів із візантійцями, скандинави поверталися «з Греків» під враженням візантійських ритуалів та символів влади. Ті з них, що перейшли до християнства у Візантії, одержували винагороди у вигляді монет і цінних роздач, і переносили візантійські впливи на скандинавський ґрунт. Упродовж X і початку XI ст. хрещення у Скандинавії ставало синонімічним до одержання високого соціального статусу і це поєднання було причиною до шанування пам'ятних монет та їх символіки. З часом початковий смисл візантійських зображень та символіки зникав, а образи одержували нове значення, будучи адаптованими до місцевого соціального оточення. Своєю чергою, це покликала до життя скандинавські імітації візантійських монет, що служили взірцями образів влади, закріплених монетним обігом.

О.Т.

Sergey A. Ivanov, “*Pearls before Swine.*” *Missionary Work in Byzantium, adapted form a translation from Russian by Deborah Hoffman* [College de France — CNRS, Centre de recherche d’histoire et civilisation de Byzance. Monographies, 47] (Paris: ACHCByz, 2015), 272 p.

Давно уже помічено, що книжки, написані в рамках виразно самобутньої академічної традиції і в розрахунку на очікування читачів, вихованих в конвенціях цієї традиції, погано пересаджуються на інший ґрунт. Буквальні переклади таких книжок, навіть коли й читабельні, говорять із відчутним «акцентом» і загалом справляють враження не цілком сумісних зі своїм новим оточенням, як ніби метричну систему мір так і не перерахували в дюйми і фути.

Рецензована книжка являє собою щасливий виняток. Перед нами, утім, не переклад, а, як зазначає титульна сторінка видання, «адаптація» перекладу з російської мови. З якоїсь причини ані «адаптатор», ані автор не вказують,

котру саме книгу вони достосували до академічних стандартів англomовного світу. Але великого секрету тут немає: своїм прототипом книжка має видану 2003 р. в Москві монографію «Византийское миссионерство: Можно ли сделать из “варвара” христианина?»

Facelift, якого зазнала книжка, справді, досить ґрунтовний: кількість глав зменшено до десяти (фрагменти відсутньої глави «Отношение к миссии у Отцов церкви» влито до глави другої); усі глави одержали нові, catchy, назви (пор.: «Миссионерство позднеримской эпохи (III–V вв.)» — Relying on State: The Late Roman Period; «Миссии ранней Византии (VI в.)» — The Empire’s Reach: The Sixth Century; «Миссии средневизантийского времени (VII–VIII вв.)» — Rearguard Mission: The Seventh and Eighth Centuries; «Византийские миссии X в.» — A Bountiful Harvest: The Tenth Century тощо); всередині глав переназвано і часом переставлено місцями окремі підрозділи; глави, де подібні підрозділи були відсутні або ж позначалися лише цифрами, одержали повноцінну структуру; аргументацію, що раніше містилася у підрядкових приміках, частково перенесено до основного тексту, частково ж — опущено.

Звичайно, від перевидання не варто очікувати нових ідей та спостережень. Його завдання інше: рівнозначно передати зміст виданої іншою мовою книги. І хоча за 12 років, що спливли з часу виходу російського видання, автор міг уточнити чи переглянути певні деталі, або врахувати нову літературу, що вийшла в міжчассі, адаптація не зраджує очікувань, принаймні щодо фрагментів, які передусім цікавлять істориків Східної Європи. Читач знайде адекватний і без суттєвих корекцій виклад авторських думок, знайомих за виданням 2003 р.

Праця С.А. Іванова — важливий синтез, який в цілісному і ерудованому викладі подає огляд візантійського місіонерства, часто проблематизуючи усталені погляди і пропонуючи свіжі узагальнення. Це було ясно вже після публікації російськомовного видання. Завдяки адаптації англійською книжка стане нарешті доступною також і для тієї частини українських істориків, що від 2014 р. опановують нову академічну мову.

О.Т.

Colloquia Russica. Series II, vol. 3. Данило Романович і його часи. За ред. Віталія Нагірного і Мирослава Волошука. Івано-Франківськ; Краків, 2017, 274 с.

Третій том спеціальної, другої, серії видання *Colloquia Russica* зосереджений довкола постаті князя Данила Романовича та Галицько-Волинського князівства у середині XIII ст. Він зібрав матеріали авторів із шести країн (України, Польщі, Словаччини, Чехії, Білорусі та Литви). Тематика статей охопила широкий спектр від текстології до військової та церковної історії.

Більшість статей у збірнику присвячені «зовнішній політиці» галицько-волинських князів Романовичів, а саме її «західному вектору». У центрі уваги тут — участь Данила Романовича у війнах за «австрійську спадщину». Зокрема Андрій Федорук намагається простежити специфіку військового мистецтва руських князів (Данила Романовича та Ростислава Михайловича) у битвах в період цієї боротьби. Ілля Паршин обговорює питання про особу «короля Русі», учасника битви на Лейті, відомого з латиномовних джерел. У статті Олексія Мартинюка зроблено спробу ідентифікації місця перебування Романа Даниловича в Австрії (здійснена критика поширеної в літературі думки про містечко Гімберг як резиденцію князя). Норберт Міка присвячує свою роботу верифікації деталей оповіді *Галицько-Волинського літопису* про Опавський похід Данила у 1253 р.

Чеські контексти галицько-волинської історії представлені у двох статтях збірника. Їтка Комендова аналізує місце Русі в офіційній ідеології Пржемисла II Оттокара. Віктор Адамович досліджує роль Чеського королівства у папській політиці щодо Русі за понтифікату Інокентія IV та Александра IV.

Історії контактів Русі із західними церковними інституціями торкаються декілька інших робіт цього тому. Андрій Стасюк аналізує роль францисканців у коронації Данила Романовича. Олег Латишонок досліджує текст XIII ст. *Descriptiones terrarum* і, зокрема, висуває гіпотезу про тотожність згаданого там проповідника у «Білій Русі» «Вайслана» із литовським князем Войшелком.

Дві роботи стосуються власне «литовсько-балтського» контексту історії Галицько-Волинського князівства. Маріус Щавінскас аналізує папський привілей Міндовгу на підкорення земель язичників та «схизматиків» у світлі середньовічного канонічного права. Одним із цих язичників — ятвягам — присвячено статтю Степана Темушева, котрий розглядає їхні данницькі відносини із Галицько-Волинським князівством.

Відносинам руських князів зі Степом присвячено так само дві статті. Міхал Міхальський обговорює зв'язки Мстислава Мстиславича з половцями, а Леонтій Войтович оглядає «перший етап» (1223–1245 рр.) відносин Романовичів з монголами.

Кілька статей мають текстологічне або історіографічне спрямування. Адріан Юсупович робить огляд гіпотез щодо так званого «Літописця Данила Галицького», який нібито покладено в основу *Галицько-Волинського літопису*. Стаття Филипа Подберьозкіна присвячена віддзеркаленню династичних зв'язків псковських князів з Ливонією у руських літописах першої чверті XIII ст. Вадим Арістов на прикладі опису «лютого бою» під Черніговом досліджує особливості використання тексту *Галицько-Волинського літопису* в історичних творах XV ст. Маріуш Бартніцький у своїй статті аналізує грамоти Володимира Васильковича. Він пропонує гіпотезу про розбивку однієї грамоти на дві/три під час включення до тексту *Галицько-Волинського літопису*, а також намагається реконструювати політичний контекст видання цих грамот-заповітів.

Історичній географії Галичини і Волині XIII ст. присвячена стаття Віталія Ляски про топоніми «Голі Гори» та «Печеру Домамира (Домажира?)», згадані у *Галицько-Волинському літопису*. Робота Мирослава Волощука має просопографічний характер і стосується ідентифікації осіб, що брали участь у битві під Ярославом у 1245 р.

В.А.

Dariusz Dąbrowski, *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.* [Monografie Pracowni badań nad dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, 4] (Kraków: Avalon, 2016), 412 s.

Новітня книжка польського дослідника Даріуша Домбровського є свого роду companion volume (за браком українського відповідника) до виданої ним 2012 р. книжки *Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*. Якщо в попередній праці автора цікавили, передусім, аспекти політичної біографії Данила Романовича, то нинішня займається, переважно, життям родинним, князівським повсякденням і культурним оточенням, тобто неподієвою історією.

Ніби не сподіваючись, що читач запам'ятав урок із попередньої книжки, автор розпочинає нову із повторювання пройденого: генеалогії Данила Романовича, біографії князя, переліку його родичів, дітей і онуків, обговорення особливостей *Галицько-Волинського літопису*, що займає майже 200 із загальом 358 сторінок його тексту (19–203). Щодо цього головного свого джерела, автор дотримується переконання, ніби «галицька» частина літопису являє собою «Звід Данила», тобто, треба гадати, хроніку (чому, власне, «звід?»), написану на замовлення князя (помітно також, що почерпнута із різних дослідницьких традицій термінологія — «хроніка» та «звід» — не суміщається, адже передбачає цілковито різне розуміння природи і жанру твору).

Для підготовленого читача, очевидно, найцікавішими у книжці виявляться її заключні глави, присвячені «елітам» та людям, що оточували Данила Романовича (292–346), хоча ці глави й не претендують на самостійні відкриття й несподівані узагальнення, адже останнім часом декілька спеціальних праць, переважно просопографічного характеру, вже було присвячено цим-таки персонажам та діячам.

Друга глава «Данило як особистість» (204–291) має підрозділи: «Фізичний стан, здоров'я»; «Виховання, освіта, ерудиція, звичаї»; «Релігійність, духовне життя». Щодо «фізики» Данила, автор справедливо відзначає «загальникову» природу літописних фраз, що етикетно подають риси князя. Єдиний випадок «конкретного» опису достовірного вигляду Данила автор знаходить в одній фразі з опису втечі князя з поля битви (Калкської): «бѣ бо

дерзь и храборь . ѿ главы и до ногоу его не бѣ на немь порока» (205). На жаль, це лише біблійна цитата з *Другої книги Царств*: «и такоже авессалумъ не бѣ мъжъ во всемь Іилїи хвалень сѣло, ѿ паты ногѹ и до верха его не бѣ в немь порока» (2 Цар. 14: 25). Автор припускає, що — крім рани, одержаної в Калкській битві — князь, не виключено, зазнав «інших контузій», але підтверджує цей здогад чомусь «контузією» нещасного Данилового коня, убитого під вершником в одній із сутичок. Данило, очевидно, носив бороду. Але борода ніде в текстах не відзначена, отже аналогією виступає борода його племінника Володимира Васильковича, на фоні докладного словесного портрета якого відсутність будь-яких описів зовнішності Данила видається автору «дуже красномовним парадоксом» (207). У чому полягає багатозначність цієї відсутності (чи умовчання) автор, утім, не пояснює, хоча один із можливих висновків, здається, лежав на поверхні: *Галицько-Волинський літопис* було написано після смерті Данила людьми, які не пам'ятали його зовнішності.

Натомість автор переходить до теми «фізичних кондицій» Данила: «Наш герой від дитинства тренувався у рицарському мистецтві, в широкому смислі, що безумовно корисно впливало на його кондиції (постійна рухливість, перебування на свіжому повітрі, свого роду гімнастика)» (209). Усе це, погодимось, цілком припустимо (хіба що повсякчасне перебування на свіжому повітрі не завжди веде до здорових результатів), але жодних відомостей про цю гімнастику не існує. Як не існує відомостей про процес освіти Данила, а також про його бодай якусь «ерудицію». Про неї Домбровський судить (за принципом елементарної асоціації) за ерудицією княжого літописця, який знав і те, і се, читав візантійські хроніки, Йосифа Флавія та *Александрію* і навіть чув про Гомера. Коли ж би кожний князь прочитував усе те, що потрапляло до рук його придворних книжників, якою щасливою і багатою склалася б історія Русі!

Проте, на думку автора, «існування справжнього ідейно-культурного ферменту за правління нашого героя» (256) має кидати якийсь відблиск і на культурний рівень самого Данила. Автор при цьому натякає на «синтез взірців західних і східних», а до того ж розширює інтелектуальні горизонти князя, вказуючи на те, що він підтримував «більш-менш тісні» зв'язки з Угорщиною, Ордою, польськими князівствами, Орденом, половцями, Нікейською імперією, литвою та ятвягами (257–258), отож не міг не набратися від них досягнень духу. Особливо зворушливо в цьому списку культурних імпульсів виглядають ятвяги.

Спрощення подібного роду, редукції серйозних проблем до рівня майже гротескного зустрічаємо у книзі повсюдно й послідовно. Шкода, що автор пройшов повз можливості (які таки надає головне його джерело) судити про заявлені сюжети за непрямими свідченнями, або ж — ще коректніше — залишатися на рівні уявлень про Данила Романовича в головах людей, які залишили про нього писемні звіти.

Насправді про виховання й освіту Данила ми не знаємо рівно нічого, крім того простого факту, що дитинство і ранні роки він провів переважно при дворі Арпадів і частково — П'ястів. Якщо й дозволено підмінювати конкретні (невідомі) обставини загальним контекстом у сподіванні, що випадок нічим не буде різнитися від правила, то таким контекстом мало б виступати виховання молодих людей при угорському дворі, що його в нашому випадку варто було б залучати. Коли такі відомості існують, автор, на жаль, ними цілковито знехтував. (Натомість розказавши нам історію та перипетії шлюбу Андраша II з Гертрудою Андекс, а також деякі інші відомості про матримоніальні зв'язки Арпадів з європейськими домами).

Інтелектуал відзначається знанням іноземних мов. Отож Данило, як стверджує автор, крім рідної руської мусив би знати ще й угорську, південнослов'янську, польську, німецьку та — «не виключено» — також грецьку й латину (259). У цьому списку, крім таємничої «південнослов'янської» мови дивує відсутність половецької (якою Данило розмовляв із ханом Котяном), литовської, якою спілкувався із Міндовгом, а також монгольської, якою говорив із Батиєм. (Це значно цікавіші сюжети, адже половець Котян та литвин Міндовг — близькі родичі князя, Данило був одружений з онукою першого і племінницею другого). Подібні лінгвістичні каталоги біографи добувають, як правило, із відомої географії діяльності героя: був в Австрії, значить, там і вивчив німецьку (хоча, за іронією, єдиний відомий в історії Русі поліглот — Всеволод Ярославич — навчився п'яти мов якраз, «дома сидя»). Модернізуючи минуле, автори часто вважають, ніби середньовічні люди в різних лінгвістичних ситуаціях комунікували (подібно до наших сучасників) кодифікованими «національними» мовами. Люди освіти спілкувалися тією із мов книги, яка виявлялася для них спільною: латинською, слов'янською чи грецькою. Коли ж такої спільної книжної мови між ними не було, вдавалися до перекладача чи навіть низки перекладачів (з латинської на грецьку та слов'янську). А як комунікували люди, що не одержали вишколу: люди меча? Якою мовою спілкувалися при етнічно й культурно розмаїтому дворі Арпадів на зламі XII–XIII ст.? Якою мовою розмовляли при зустрічах Данило, Бела IV та Болеслав? А коли до компанії долучиться король чеський та герцог австрійський? Чи потрібно було для ефективної (усної) комунікації справді «вивчати» синтаксично правильну та ідеоматично бездоганну національну мову? Чи не більш вірогідно припускати, що існували або ж ситуативно виникали якісь піджин-мови із лексикою та елементами граматики, що флюктували колись ближче до романського, колись ближче до слов'янського, колись ближче до тюркського вживу, в залежності від набору співрозмовників та їх мовних навичок?

Медієвісти змушені миритися з описаними прийомами через відчайдушні обставини і, схоже, вже перестали відчувати хиби подібних апроксимацій. Їхня абсурдальність однак стає очевидною при транспонуванні на новіші

та краще документовані часи. Чи можна собі уявити вчену працю, в якій історичні горизонти імператора Миколи Олександровича визначалися б за ерудицією В. Ключевського? Або кількість мов, якими володів государ, — за географією його поїздок (він здійснив кругосвітню подорож).

На жаль, подібні письменницькі ходи («ми нічого не знаємо, але дозволимо собі пофантазувати, і тоді...») надто поширені у біографічній літературі. Як правило, вони маркують твори популярні, призначені для «широкого» читача, а то й для підліткового читання. Але книжка Домбровського — із вичерпною літературою кожного окремого питання, історіографічними полеміками навіть із другорядними авторами, та підрядковими коментарями, що займають часом по півсторінки — рекомендує себе не як легковажне читиво, а як витвір академічної науки. І не без підстав: її автор — добре відомий дослідникам Русі історик, скрупульозний дослідник генеалогії руських князів, у тому числі й Романовичів, чий попередні книжки стали вже стандартними довідниками.

Проте доводиться визнати, що автор щодо кожної із головних тем його книжки — обставин народження Данила, його виховання й освіти, особистих рис, інтелектуального та духовного життя — вдається до одного й того ж прийому: підміни обговорення проблеми, про яку немає можливості судити через брак свідчень, обговоренням інших, часом дотичних, а часом і не зовсім. Написати повнокровну біографію середньовічної людини, навіть володаря, чий життєвий шлях порівняно добре висвітлений у доступних джерелах, не легко і вдається лише щодо персонажів, винятково ошчасливлених сучасними відгуками. Досвід декількох біографій руських князів, виданих останнім часом (у тому числі й Данилового батька Романа Мстиславича), свідчить, що без підключення історичної уяви, не вдаючись до заповнення «білих плям» аналогіями, паралелями чи просто довільними здогадами, написати розлогу книжку не вдається. Створити ж життєпис, де згідно з очікуваннями від біографічного жанру поставити і висвітлити характерні для сучасної людини проблеми її інтелектуального зростання, духовного світу та індивідуальності — практично неможливо. Із цим годі щось вдіяти. Це не вада біографа, але принципове обмеження, яке ніколи не буде подолане.

Підміна невідомих епізодів біографії героя аналогічними, але з життя іншого персонажа, інколи шляхом буквального запозичення, інколи вказівкою на аналогію чи взірець, є поважною і освяченою часом методом життєписання. Але це метода не наукова, а агіографічна, і будь-яке текстологічне дослідження життій демонструє це з очевидністю. В агіографії шаблон і загальне місце — природні способи компонування нового тексту, адже святий, залежно від розряду його подвигу (преподобний, чудотворець, страсотерпець), завжди постає як подібний до іншого аналогічного святого. Тут не шукають індивідуальності, радше навпаки; святі проживають життя подібно до інших святих, творять знайомі з інших життій чудеса тощо. Коли б автори новітніх князівських біографій прямо вказували на свою методу, претензій

до них не було б: читач точно знав би, з яким жанром має справу. Але, користуючись агіографічним методом, «наукові» біографії намагаються видати себе за правдиві й індивідуалізовані біографії історичних осіб.

Звичайно, читачеві цікаво знати масу подробиць особистого порядку: як виглядав, як говорив, що читав, як кохав і страждав. Але задача історика не задовольняти цей інтерес фантазійними міркуваннями про те, як воно могло б бути (або як страждав, кохав і виглядав якийсь інший історичний персонаж). Істориків вже віддавна звільнили від місії реконструювати минуле життя в усіх його подробицях і повнокровності, заради цього заповнюючи прогалини домислами. Спроби чинити так завжди ведуть до неунікненої фальсифікації минулого. Вже віддавна історики вважають своїм завданням не воскрешати із небуття минуле точно таким, «як воно відбулося насправді», а лише висловлювати достовірні судження про ті фрагменти минулого, які залишилися відбитими у доступних свідченнях. Неповнота минулого в історичних творах — не прикра перешкода, яку треба подолати будь-що, і не дефект, якого треба соромитися. Це нормальний стан. Його визнання, можливо, зменшить обсяги біографічних книжок, але зробить їх чеснішими і достовірнішими.

О.Т.

Галич. Збірник наукових праць. Вип. 2. За ред. М. Волощука. Івано-Франківськ, 2017, 288 с.

Другий випуск збірника «Галич» пропонує матеріали з археології, епіграфіки та історії Галича і Галицької землі від раннього середньовіччя до модерної доби. У цьому огляді зупинимося на статтях, присвячених середньовічній добі.

Першу рубрику «Археологія давнього та пізньосередньовічного Галича» відкриває стаття Ігоря Ковалю про печатку київського митрополита Кирила (1225–1233 рр.), знайдену в Галичі. Автор робить спробу реконструювати подієвий контекст потрапляння печатки до цього міста. Спільна робота Олександра Мусіна та Івана Миронюка присвячена знахідкам у Галичі торгових пломб бельгійського міста Турне та реконструкції шляхів надходження західноєвропейських тканин до Східної Європи у XIV–XV ст. Двоє інших авторів — Богдан Томенчук та Олег Мельничук — запропонували огляд археологічних досліджень Галича як церковного центру від XIII до кінця XVIII ст.

Назва наступної рубрики говорить сама за себе — «Кам'яний архів Галича — церква Святого Пантелеймона XII ст.». У двох статтях, вміщених тут, автори (В'ячеслав Корнієнко та Василь Слободян і Андрій Гусак) пропонують власне прочитання графіті на стінах церкви, нещодавно досліджених Олексієм Гіппіусом. В різний спосіб вони критикують висновки московського вченого. Інша стаття з цієї рубрики, написана Пірузом Мнацаканяном, присвячена вірменським написам Пантелеймонівської церкви.

Третій розділ збірника — «Середньовічний Галич: сторінки міського та суспільно-політичного життя». Його розпочинає стаття Ярослава Книша про повідомлення *Галицько-Волинського літопису* щодо повішення князів Ігоревичів галицькими боярами (1211 р.). Дослідник доводить, що страчено було тільки двох Ігоревичів, а згадане у джерелі ім'я третього князя — Ростислава — було помилково створене пізнішими переписувачами, які перетворили хибний патронім (Ростиславичі замість Ігоревичі) на ім'я. Разом з тим, Книш реконструює обставини страти, спираючись на такі пізні тексти, як *Никонівський літопис* і *Історію Російську* Василя Татищева.

Мирослав Волошук у своїй статті доводить недоречність іменування Данила Романовича «Галицьким» всупереч довгій традиції. Дослідник аналізує роль цього князя в історії Галича (а також роль Галича у долі князя), демонструючи, що стосунки Данила з цим містом «не склалися», і закликає колег по цеху відмовитися від невмотивованого означення.

Андрій Стасюк пропонує аналіз листа старости «Руської землі», де вперше згадується галицький війт, а отже й засвідчено існування міського самоврядування (1367 р.). Він робить висновок, що, незважаючи на пізнє походження списку документа, він спирається на давній оригінал.

У статті Марцина Клеменського йдеться про галицьких студентів, що навчалися у Краківському університеті в XV ст.

З іншого розділу видання, де вміщено переважно статті з новітньої історії Галича, можна виділити текст Андрія Федорука про висвітлення облоги міста 1387 р. в українській історіографії.

Наприкінці збірника містяться передруки і переклади старих праць, присвячених археології та архітектурі давнього міста. Зокрема це статті Олени Воробйової та Олексія Тица про Успенський собор; Івана і Романа Могитичів про дослідження та історію реставрації церкви Св. Пантелеймона, а також стаття Михайла Каргера про галицьке зодчество XII–XIII ст.

В.А.

Долгов В.В. *Быт и нравы Древней Руси. Мирь повседневности XI–XIII вв.* СПб.: Издательство Олега Абышко, 2017, 592 с.

Книга В.В. Долгова присвячена «соціально-антропологічному вивченню людини Київської Русі XI–XIII ст.» (6), уявленням про суспільство в давньоруській картині світу домонгольського часу. Видавалася вона неодноразово (як під тотожною назвою, так і під іншими, наприклад: Долгов В.В. *Потаенная жизнь Древней Руси: Быт, нравы, любовь.* М., 2009, 512 с.). Проте, як зазначається в анотації до нової публікації, «це перше повне наукове видання книги проф. В.В. Долгова».

На широкому джерельному матеріалі автор розглядає уявлення про владу, її джерела і носіїв (князь і віче) у сфері книжної культури та повсякденному світогляді давньоруського суспільства, уявлення про соціальну стратифікацію і «загальні принципи суспільного і політичного життя», до яких він відносить теорію «кар Божих» і концепцію «братолубства». Новим, порівняно з попередніми виданнями книги, є вміщений далі параграф «Право звичайне і кодифіковане», в якому автор дає огляд давньоруських правових норм в контексті культурно-історичної специфіки епохи. Усі ці проблеми і сюжети об'єднані в главу «Людина в панорамі міста-держави: влада і суспільство» (7–151).

У другому розділі — «Повсякденне життя: людина в колі близьких» (152–288) — автор робить спробу реконструювати побутовий уклад, норми спілкування в мікрогрупах, вироблені давньоруським суспільством. Демонструється ставлення людини Київської Русі до любові, сексу, сім'ї, друзів; окреслено форми виховання і освіти дітей, культурні форми дозвілля та уявлення про природу хвороб і методи їх лікування. У третьому розділі — «Зовнішній світ: набуття етнокультурних орієнтирів. “Чужі” — “свої”» (288–389) — йдеться про особливості формування державної та культурної ідентичності стародавньої Русі в умовах збереження відносної єдності руських земель. Наступна, четверта глава — «Світ надприродного» (390–473) — присвячена вивченню надприродного в картині світу людини Київської Русі (віри в чудеса і знамення, ставлення до духівництва і церкви, боротьби з відьмами і чаклунами, гадань і т.п.). У заключному ж п'ятому розділі подано огляд джерел та історіографії (474–541). Основні підсумки дослідження підбито на с. 542–549. Тут же автор пише про ступінь вирішення поставлених їм перед собою завдань і необхідності вивчення людини Київської Русі з найрізноманітніших ракурсів. З останнім важко не погодитися, адже «тільки збільшення числа точок спостереження може дозволити побудувати найбільш вірну лінію, що описує складну структуру середньовічної релігійності, в якій некритичне сприйняття чудес, очікування надприродного, поєднувалося з дивним раціоналізмом, “здорового глузду”, що доходило до скептицизму. Аскетичне служіння, що підносилося до межі людських можливостей, співіснувало з набором нехитрих правил, які дозволяли рядовій масі жити в повному мирі зі своїм сумлінням. Інтелектуальний блиск вчених книжників сусідив з примітивним набором понять “простаків”» (549). Усі ці крайнощі автор прагне враховувати. Однак все ж не впевнений, що йому вдалося об'ємно і повно осмислити соціальний світогляд людини Київської Русі на всіх його рівнях: міста, мікрогрупи, зовнішнього світу, надприродних сил. Поверховим видається, зокрема, авторське трактування символіки княжих шапок, що функціонально нагадують Долгову «пізнішу боярську (або, наприклад, папаху вищих офіцерів радянських часів), а не корону» (53). Таке трактування не тільки спрощує, а й модернізує ситуацію.

В кінці книги вміщено список скорочень (552) і список джерел та літератури (553–589), проте не вистачає покажчиків. Не зайвим було б також доповнити історіографію дослідженнями останніх семи років («найсвіжішу» книгу в списку літератури опубліковано 2010 р).

О.І.

Древнейшие государства Восточной Европы. 2014 год: Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств. Отв. ред. Т.Н. Джаксон. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2016, 640 с.

Черговий том щорічника присвячено проблемам виникнення та становлення ранньосередньовічних держав. Включені до нього статті та матеріали в значній мірі ґрунтуються на доповідях, прочитаних на конференції «Давня Русь і середньовічна Європа: виникнення держави» (2012 р.), тези котрих було опубліковано раніше. Упорядники збірника зазначають, що основною ідеєю видання є представити як загальнотеоретичний стан сучасних досліджень ранніх держав, так і історію окремих державних утворень Європи з особливим інтересом до Давньої Русі. Останнє й визначало структуру тому, де 18 статей становлять чотири тематичних блоки.

У першому з них — «Початки державності у світлі політичної антропології» — розглядаються суто теоретичні підходи до окреслення «ранньої держави», особливості впровадження різноманітних методів, від структуралізму до «політичної антропології» як такої. Представлений тут переклад частини вже класичної праці Х. Дж. Классена «Рання держава: структурний підхід» видається цілком виправданим та слугує добрим вступом для подібних досліджень. Інша ж студія — М.М. Крадіна «Політична антропологія про походження держави» — закроена із набагато меншим масштабом.

Друга частина — «Виникнення і становлення середньовічних європейських держав», найбільша за обсягом, сфокусована на окремих питаннях, як-от міграцій та їх ролі у процесі утворення держави (Гайнріх Герке, «Міграції та утворення держави у період раннього середньовіччя: погляд із Заходу»), місць пам'яті та масштабного будівництва (Мартін Карвер, «Зведення курганів та утворення держави: поетичний дискурс»), структур економіки та воєнної організації (Гренвіл Астілл, «Переглядаючи Англійську державу, 700–1100 рр.»), статус правителя та назва для держави (Дагфін Скре, «Норвегія: від королів моря до королів землі»). Суттєво доповнюють географію вивчення дві інших праці — Цветеліна Степанова «Болгарські державні утворення IV–IX ст.» та Б.М. Флорі «Утворення держави на Західному Помор'ї: етапи формування». Останні статті розділу охоплюють ранню історію Русі. Так, П.П. Толочко у студії «Початок східнослов'янської державності» справедливо вказує на явну недооцінку вивчення «племінного» етапу в політичній історії. Своєрідним

продовженням цієї ж проблеми є дослідження Маріки М'ягі «Початок Русі та питання про роль балто-фінів у цьому процесі», де аналізуються складні та суперечливі відносини народу чужь з русами. Важливою є розвідка Н.В. Єніусової та Т.А. Пушкіної «Гньоздово як ранньоміський центр епохи формування Давньоруської держави та деякі питання його інтерпретації», яка продовжує дискусію довкола Гньоздовського комплексу. Дослідниці не знаходять «ознак окремого столичного статусу Києва аж до кінця X ст.», припускаючи взамін, що Київ не був єдиним центром дипломатичних та торгівельних відносин з Візантією, а саме Гньоздово займало особливе місце у відносинах з Константинополем упродовж X ст. Якщо торгівля, справді, знаходить широке відображення серед візантійських матеріалів Гньоздова, то що, власне, свідчить про дипломатичні відносини? Головне, як гіпотезу дослідниць узгодити із повідомленнями Константина Багрянородного, з яких однозначно випливає особливе місце Києва в усіх процесах відносин з Візантією? В іншій праці, А.А. Горського «До питання про формування системи посадництва на Русі», дослідник намагається визначити певну структуру «системи посадництва», сліди котрої він вважає очевидними вже на середину X ст.

Третя частина — «Русь і Західна Європа» — містить чотири статті. У першій з них, «Історія як пропаганда», Джонатан Шепард оглядає особливості середньовічного історієписання, з особливою увагою до питання критики правителя, яке могли дозволити собі монахи, у тому числі й на Русі. Далі, Ян Вуд («Західноєвропейські місіонери у Східній Європі у 962–1009 рр.») детально зупиняється на місії Адальберта до русів та пропонує перечитання деяких історіографічних уявлень і пов'язаності ряду текстів, присвячених цим місіонерам. Наступна студія, Андрея Поппе «Чи мала східна політика Оттонів у полі зору Київ», присвячена старій проблемі, обтяженій великою і заплутаною літературою. Незважаючи на те, що різні частини дослідження цього автора вже публікувалися раніше, все ж зібрання їх в межах однієї розвідки може виявитися корисним. В останній статті з цього блоку — О.Є. Мусіна «Шлюбний союз Генріха Капетинга і Анни Ярославни: причини, обставини, наслідки» — дебатовуються причини цього шлюбу. Зрештою, дослідник пропонує малообґрунтовану гіпотезу: нібито саме ідея союзу з Гаральдом Суворим привела Генріха за нареченою до Києва.

Четверта частина — «Візантійський Херсон» — складається з двох статей: М.О. Алексеєнка («Імперська адміністрація Херсону: від архонтії до катепанату (за даними сфрагістики)») та В.Є. Науменка («Від феми Кліматів до феми Херсон: особливості візантійської військово-адміністративної моделі у Тавриці у середині IX — початку X ст.»). Включення їх до цього збірника, присвяченого проблемам виникнення та становлення ранньосередньовічних держав, не зовсім доречно.

Наприкінці, вміщено одну рецензію та матеріали до бібліографії (2006–2014 рр.).

О.Ф.

Средневековая Русь, отв. ред. А.А. Горский. Вып. 12. М.: Индрик, 2016, 355 с.

Новий том щорічника вже традиційно сфокусований на проблемах соціальної історії та місця Русі в середньовічному світі. Як і раніше, видання включає великі за обсягом статті та матеріали, ряд з яких виходить за межі «довгої історії» Русі. У своїй студії «Норвегія і Давня Русь в епоху Раннього Середньовіччя» (7–26) Б.М. Флоря повертається до вже неодноразово акцентованої у літературі проблеми близькості й відмінності соціального устрою Русі та Скандинавії. На жаль, вибрані дослідником як моделі для порівняння концепти, на зразок: «служебна організація», «велика дружина» є вже застарілими конструктами. Ряд спостережень автора можуть виявитися цікавими, як-от залучення селян до воєнних дій, однак дуже сумнівно, що повне виключення сучасної історіографії, зокрема численних робіт Сверрі Багге, яке спостерігаємо у статті, піде на користь подібним підходам до порівняльної історії Русі.

У статті польського дослідника А. Юсуповича «Перемишль, Червень и иные грады» та їх територіальна належність в кінці X — початку XI ст. (27–62) розглядається надзвичайно дискусійна проблема, обтяжена величезною літературою. Дослідник зупиняється на суперечках навколо ймовірності походу Володимира 981 р. та вичерпно аналізує усі контрверсії щодо належності червенських міст. А. Юсупович вкотре перечитує добре відомі джерела, головним чином детально зупиняючись на походженні літописних повідомлень. Загалом дослідник доходить висновку, що вживаючи слова «ляхи» автор *ПВЛ* фіксував надплемінний організм, до складу котрого входили лендзяни. Звідки А. Юсупович приєднується до традиційної інтерпретації походу Володимира як акції проти П'ястів.

Стаття Ю.А. Михайлової «Про деякі напрями в сучасній медієвістиці та їх значимість для вивчення Давньої Русі» (63–94) попри дещо узагальнену назву присвячена концепту «феодалізм» у сучасній історіографії та сприйняттю відповідної літератури дослідниками Русі. Корисний для російськомовного читача огляд праць, на жаль, не повний (особливо бракує прочитання тут сучасної французької літератури). Також доводиться шкодувати, що дослідниця чомусь зовсім випустила з поля зору студії багатьох українських істориків, рецепція котрими робіт С. Рейнолдс спостерігається все ж дещо раніше, ніж аналізовані Ю.А. Михайловою випадки. Далі, А.А. Горський у невеликій розвідці «“Смерд і холоп”? Про одну загадку Руської правди» (95–102) пропонує перечитання одного із «темних місць» пам'ятки юридичної думки. В наступній роботі Д. Домбровського «*Галицько-Волинський літопис* про смерть короля Філіпа Швабського та долю Єлизавети Угорської» (103–116) на прикладі одного західноєвропейського сюжету *Галицько-Волинського літопису* простежено походження джерел цього тексту. Інші чотири

статті збірника присвячені пізніших епохам. Завершує збірник публікація Т.А. Матасової першої книги *Географії* Помпонія Мели у давньоруському перекладі та одна рецензія.

О.Ф.

Богданов А. П. *Повседневная жизнь Древней Руси* [Живая история: Повседневная жизнь человечества]. М.: Молодая гвардия, 2016. — 526 [2] с.: илл.

Сучасне історичне знання багато в чому орієнтоване на досягнення розуміння людини минулого і його культури, що неможливо без дослідження різних сторін повсякденності, життя і побуту. Тільки за останнє десятиліття цим і близьким до них проблемам руського середньовіччя були присвячені роботи Н.Л. Пушкарьової, В.В. Долгова, Н.С. Борисова, О.Л. Юрганова, Е.Л. Мороза, В.М. Рички і М.Ф. Котляра, П.І. Гайденко і деяких інших. Було перевидавано і стало класичним відоме дослідження Б.О. Романова. Книга О.П. Богданова знаходиться, отже, не тільки, що називається, в «тренді», а й ґрунтується на певному історіографічному доробку. Остання обставина, на жаль, на його роботі абсолютно не відбилася.

У книзі, як відзначає автор, розповідається про повсякденне життя наших предків, починаючи з розселення слов'ян у Східній Європі у VII–VIII ст. і закінчуючи часом князювання Володимира Мономаха, тобто 1125 р. Структурно книга складається зі вступу, трьох частин і висновків.

У вступі («Тема і джерела», 6–34) О.П. Богданов повідомляє про своє розуміння повсякденності і характеризує значення для її вивчення даних археології і письмових джерел, перш за все літописів, критикуючи при цьому існуючі щодо них в масовій свідомості упередження. У центрі уваги автора знаходиться головним чином те, «що було у руських людей в головах», «спосіб мислення предків, заснований на величезній масі їх повсякденних роздумів, обставин і правил» (7). «Конкретним предметом дослідження» виявляється при цьому не побут і звичаї широких верств населення Київської Русі, а життя і насущні турботи вузького кола еліти того часу — «князів, їхніх бояр і дружинників» (10).

У першій частині («Русь», 35–152) Богданов розглядає легенди про перших князів — Рюрика, «віщого» Олега та Ігоря. Легендарні й «політично ангажовані» повідомлення про них, спираючись на дані археології та текстології, він прагне відокремити від тих відомостей, котрі, як він вважає, лежать в їх основі. Досягається це, зокрема, шляхом порівняння і протиставлення один одному оповідань про перших князів *Повісті временних літ* і так званого «Початкового зводу», що нібито відбився в *Новгородському першому літопису*. Саме цей останній, в кінцевому підсумку, автор визнає більш достовірним і віддає йому перевагу перед більш докладною, але пізньою

розповіддю *Повісті временних літ*. Неважко помітити, що тут О.П. Богданов цілком йде слідом за штудіями О.О. Шахматова, якому, власне, і належить заслуга виділення з *Новгородського першого літопису* тексту «Початкового зводу». Тим часом, дослідження останніх років (П.П. Толочка, Т.Л. Вілкул, О.П. Толочка, Д. Островського і деяких інших), що, на жаль, залишилися непоміченими Богдановим, з усією очевидністю демонструють, що в основі *Новгородського першого літопису* лежить не якийсь ранній літописний звід, а сама *Повість временних літ*, дещо скорочена і доповнена вставками з хронографічних творів XIV–XV ст. Протиставляти один одному розповіді *Повісті временних літ* і *Новгородського першого літопису*, як це робить Богданов, таким чином, жодних підстав немає.

Друга і центральна частина книги («Народження Руської держави», 153–312) присвячена головним чином княгині Ользі — «будівничій Руської держави», як її неодноразово іменує автор. Тут він, в основному, йде за літописом, доповнюючи його розповідь деякими «деталлями повсякденного життя», відомими із зарубіжних джерел (арабських і візантійських) та даних археології. Велику увагу приділено поїздки Ольги в Константинополь та її прийому імператором Константином Багрянородним, описаним за твором останнього.

Третя, заключна глава («Часи билинні», 313–521) виявляється найбільш насиченою. Значна її частина присвячена історії Святослава, розповідь про війни якого супроводжується описом зброї його дружинників, їхнього одягу і занять в мирний час — бенкетів, полювань та участі в язичницьких святах. На решті сторінок глави викладається вся подальша політична історія Рюриковичів до Володимира Мономаха включно, побіжно розглядається князівське господарство, вірування, сімейні відносини і династичні зв'язки.

У висновках, підбиваючи підсумки, автор з гордістю констатує, що йому вдалося розібратися з тим, «що відбувалося на безкрайніх просторах нашої землі в VIII–XII століттях», «живо уявити [...] чимало аспектів повсякденного життя того далекого часу» (522). Однак це не більше, ніж ілюзія. Про повсякденне життя куди легше заявити, ніж створити про нього настільки розлогу працю. Джерела, що проливають світло на повсякденність, украй мізерні і тому без належного методологічного оснащення всякий дослідник, який вирішив про нього писати, незмінно ризикує збитися зі шляху, скотитися до викладу подій і фактів, що мають до повсякденності лише опосередковане відношення або навіть не мають такого зовсім. Це по суті і сталося з О.П. Богдановим, що підміняє «повсякденне життя» Русі історією перших князів, добротні біографії яких, до того ж, вже написані. Натомість повсякденне життя стародавньої Русі, як і раніше, чекає на свого дослідника.

О.І.

Котляр М.Ф. *Історія суспільного життя Русі: Нариси*. К.: Інститут історії України НАН України, 2016, 288 с.

Нову книжку М.Ф. Котляр вирішив присвятити висвітленню суспільно-політичного життя епохи Київської Русі. Автор не спирається на очевидні й відомі визначення поняття «суспільного життя» і не розвиває власних теоретичних роздумів над феноменом. Із подальшого викладу з'ясовується, що під «суспільним життям» він розуміє, головним чином, виникнення і розвиток державності, органів державного управління та громадської самоорганізації, а також еволюцію соціальної структури населення.

На початку книжки М.Ф. Котляр справедливо вказує на недоладність та умовність хронології *Повісті временних літ*, де містяться перші згадки про Русь. Головним джерелом відомостей про початкову її історію був, на його думку, фольклор: народні перекази, дружинні пісні й легенди, що потрапили до літописів. Проаналізувавши літописну оповідь 862 р. про прихід князів-варягів на Русь та хронологію походу Аскольда на Царгород, учений встановив, що між обома подіями минуло чотири роки. Отож, прихід Рюрика з братами слід датувати, на його думку, не 862-м, звідки в нинішній Росії виводять початки державності, а 856-м роком (22).

Висвітлюючи зародження суспільних структур у Східній Європі, автор доводить, що «до початку XI ст. східнослов'янське суспільство залишалося докласовим (пізнім родоплеменним), тоді як перше державне утворення в їхньому середовищі склалося ще на середину IX ст.: Київське князівство Аскольда. Ця перша, ще не Давньоруська (охоплювала лише Наддніпрянщину), держава була майже не консолідованою, з нерозвиненими системами правління, суду й збирання данини, але вона мала основні ознаки державного утворення» (38). Народження давньоруської державності автор відносить до часу князювання Олега в Києві. З об'єднанням східнослов'янських півдня й півночі близько 882 р., умотивовує М.Ф. Котляр, завершується початковий період історії давньоруського державотворення.

Наступний етап еволюції державності й суспільства Русі починається, на думку вченого, за князювання Ольги (944–964 рр.). Дослідник відзначає, що вона «рішуче впорядкувала методи і норми стягнення данини, організувала опорні пункти центрального уряду на місцях, поширила адміністративну й судову системи на підвладні Києву землі. Діяльність Ольги сприяла згуртуванню племінних союзів і князів, злиття їхніх земель у державну територію Київської Русі. Розумні, далекоглядні й цілеспрямовані дії Ольги стали вирішальним кроком на шляху одержавлення земель тих племінних союзів і князів» (43). Цей другий етап утворення державності і суспільства завершується, на думку автора, на початку князювання Володимира Святославича (978–1015 рр.), коли племінні об'єднання остаточно закріпилися у складі Київської держави.

Третій і заключний період утворення давньоруської державності й «піднесення громадського життя» припадає, як доводить М.Ф. Котляр, на часи князювання Володимира і його сина Ярослава (1019–1054 рр.). Ця державність, уважає учений, мала попервах особливу форму, притаманну суспільствам перехідної доби, яку він, услід за О.О. Мельниковою, називає «дружинною державою» (44). Історик розглядає Київську Русь часів Володимира і Ярослава як єдиновладну й одноосібну монархію, віддаючи, звісна річ, належне умовності такого визначення: «Державна структура була загалом сталою, для ранньосередньовічних часів, звичайно, відпрацьовані системи управління, збирання данини і судочинства (за Ярослава створено перший писемний кодекс *Правду Руську*), на місцях замість племінних вождів сиділи князівські посадники (сини великого князя і його бояри), що здійснювали верховну волю і владу. Успішні дії обох государів проти кочовиків Причорноморських степів, активна міжнародна політика, нарешті, запровадження і поширення християнської релігії — все це зміцнило князівську владу, піднесло авторитет керівника держави. У часи Володимира і Ярослава на Русі почав складатися примітивний державний апарат із княжих дружинників. В останні десятиліття правління Володимира завершується існування дружинної форми державності. Держава поступово набирає ранньофеодальної структури, так само, як і давньоруське суспільство в цілому» (44–45). Отже, початки феодалізму в Київській Русі автор відносить до кінця X — початку XI ст.

Не обійшов увагою М.Ф. Котляр також і питання про самоврядування на Русі. Простежуючи процес переростання племінних народних зборів у міські, він з'ясував, що повсякденним життям міст Давньої Русі управляла рада міської громади, до якої входили соцькі, тисяцький та представники заможної верхівки. Розглядаючи питання виникнення і розвитку віча на Русі, автор запропонував на прикладі Києва оригінальне розуміння джерел: «В середині XI ст. міська громада Києва та її головний орган влади віче почали серйозно впливати на політичне життя свого міста і країни в цілому. Однак повного розвитку і правового забезпечення міське самоврядування в Києві та інших визначних містах країни набуло лише з середини XII ст., у часи удільної роздробленості Давньоруської держави» (231).

На сторінках цієї книжки йдеться також про організацію княжого двору, діяльність «органів» державного і громадського управління та настання й розвиток феодальних відносин у східнослов'янському суспільстві.

В.Р.

Моця О.П. *Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи в часи Київської Русі*. К.: Інститут історії України НАН України, 2015, 296 с.; іл.

У праці висвітлюються процеси формування та функціонування зони контактів між осілим землеробським населенням та кочовими народами на південному порубіжжі Київської Русі. Розкриваючи зміст поняття «Великого Кордону», в межах котрого відбувалися безпосередні взаємозв'язки східних слов'ян зі степовиками, автор надихався ідеями «рухливого Кордону між цивілізаціями» Ф. Тернера, теоретичними розробками Д. Вебера та дослідженнями колонізації українського Степу М. Грушевського. Географічний та природно-кліматичний чинники були, на думку О.П. Моці, «відправним пунктом формування низки базових рис Степового Кордону Європи, як і усіх Великих Кордонів в цілому». Територіальною основою для утворення Європейського Кордону став величезний обшир степового та лісостепового простору, котрий проявився через систему територій, прикритих лісами в напрямках Чорного, Азовського та Каспійського морів, й одночасно відкритий для вторгнень як зі Сходу, так і з лісової Півночі. Розвинута річкова мережа, поділена на декілька басейнів, створювала сприятливі умови для торговельних зв'язків та інших контактів економічного порядку. Тож населення Кордону мало зручні комунікації із суспільствами по обох його боках (11–12).

Перший розділ — «Руси та їхні південні сусіди» — О.П. Моця розпочинає з проблеми важливої, але мало пов'язаної з основними темами книжки, на яку орієнтує її назва: тенденцій формування етнічного самоусвідомлення у середовищі східного слов'янства. Автор простежує її через метаморфози назви «Русь», викладаючи загальноприйнятту думку, згідно з якою скандинавський за походженням термін еволюціонував через позначення поліетнічних військових загонів київських князів до «етносоціального терміна із домінуючим етнічним значенням», до самоназви частини східних слов'ян (33).

Використовуючи доробок своїх попередників (праці П.П. Толочка, С.А. Плетнєвої, Л.М. Гумільова та ін.) О.П. Моця подає нариси історії взаємин Київської Русі зі своїми південними сусідами — хозарами, печенігами, торками та половцями. Услід за П.П. Толочком він відзначає, що грізні підкорювачі степових просторів в кінці-кінців ставали жертвами своїх жертв. Етнічну перевагу осілого населення Русі автор пояснює їх органічною єдністю зі своєю землею.

У другому розділі монографії О.П. Моця розглядає літописні повідомлення про взаємовідносини Київської Русі і Степу, починаючи з недатованої частини *Повісті временних літ* і закінчуючи навалом орд Батия. На жаль, автор цілковито абстрагується від джерелознавчих проблем літописних текстів, сприймаючи їх повідомлення як завжди достовірну фіксацію минулої реальності.

У третьому, заключному розділі праці — «Археологічні джерела про контакти в зоні Великого Кордону» — автор виділяє наступні моделі функціонування кочового світу: «Перша стадія кочування, нашість, військова демократія, розпушена багатоетнічна та багатомовна спільність, релігія — шаманство й культ предків, відсутність стабільних археологічних пам'яток; друга стадія кочування (напівкочування), набіги, розпад родового ладу та військової демократії/вождівства, становлення ранньокласового суспільства, становлення державних об'єднань, формування етнічної спільності та загальної мови, поява перших рис етнографічної культури, релігія — культ вождів і вершників, пов'язаний із космогонією, археологічні пам'ятки — могильники без сусідніх стаціонарних поселень і сліди сезонних таборів (зимників) на берегах річок; третя стадія кочування (напівосілість), війни за політичне панування, феодалізм, державність, стабільна етнічна спільність із єдиною мовою, яка перетворювалася в народ, розвинута культура із писемністю, торгівля, міста, прийняття світових релігій, археологічні пам'ятки, як у осілих землеробських народів» (166–167).

З носіями останньої, третьої стадії кочування — хозарами — і зіткнулася, як доводить автор, молода східнослов'янська держава. Матеріали археологічних досліджень засвідчують тісний зв'язок між культурами Хозарського каганату та слов'янами Середнього Подніпров'я. А відносини між літописними сіверянами і хозарами, що зав'язалися в басейні Сіверського Дінця, переросли, на думку О.П. Моці, «в режим співіснування, а пізніше й співробітництва» (174). Певні взаємовпливи у культурі осілого землеробського населення Київської Русі із різноманітними групами кочовиків простежуються у гончарному виробництві, виробках художнього ремесла, домобудівництві, у деталях поховального обряду тощо.

Мирні контакти і воєнні конфлікти, підсумовує автор, були головними чинниками появи такого історичного феномену, як Великий (Степовий) Кордон. Перший етап його формування він відносить до часів раннього залізного віку, «коли між лісостеповою та степовою зонами на східноєвропейських землях почала викристалізовуватися ситуація “контакт-протистояння” у взаємовідносинах представників двох господарсько-культурних систем. Вони різнилися типами господарства, способом життя, соціальною організацією, напрямками зв'язків. Лісостепове населення було пов'язане зі світом європейських культур, а степове — зі світом євразійських народів. Перше являлося східною околицею європейських культур, друге — західною околицею євразійського степу» (220). У заключному акорді монографії О.П. Моці з оптимізмом відзначається тенденція поширення зони європейської землеробської цивілізації із Лісостепу в Степ. Таким, вочевидь, і справді був цивілізаційний вибір України, розпростертої, мовлячи словами поета, «головою на Захід і лоном на Схід».

В.Р.

Пузанов В.В. *От праславян к Руси: становление Древнерусского государства (факторы и образы политогенеза)*. СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2017, 752 с.

Нова монографія В.В. Пузанова являє собою, по суті, перевидання під іншою назвою і в дещо зміненому вигляді його більш ранньої книги (Пузанов В.В. *Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты*. Ижевск, 2007). Книжка присвячена одному з найбільш традиційних, дискусійних і складних питань в історіографії — становленню держави Русі. До традиційної складової належить сама постановка проблеми, початок якої простежується ще в епоху Просвітництва, на зорі історичної науки. Новація ж має місце в поєднанні аналізу цих процесів і розкриття їх образності. По суті, в такому підході простежується методологічна новизна. Аналіз факторів більшою мірою характерний для традиційної науки, яка прагне до виявлення причинно-наслідкових зв'язків і до формування пояснювальної моделі. Образність більш відноситься до науки сучасної, оскільки образи становлять продукт свідомості і емоцій людей, їх характеристика дозволяє усвідомити, як всі ці процеси проявлялися через образи людей, а також сюжети подій і явищ, в яких вони брали участь. Причому це були образи і сюжети, сформовані в досліджуваний час і стали доступними для історичного пізнання завдяки перу середньовічних книжників, а також образи східних слов'ян і Русі, створювані самою історичною наукою.

Ще однією позитивною особливістю монографії є великі історіографічні екскурси до кожної з її частин. Фактично вони складають самостійні дослідження. У них читач знаходить не тільки аналіз розвитку поглядів істориків на загальний процес становлення та еволюції руської державності, а й окремих його сторін. Монографія містить також суттєвий джерелознавчий компонент, особливо помітний в авторському прагненні до герменевтики джерел, спрямованому на виявлення внутрішніх смислів у текстах через смисловий аналіз окремих лексем і зворотів. Водночас Пузанов приділяє увагу понятійно-категоріальному апарату, який використовувався в науці раніше і застосовується в даний час. Це дозволяє зрозуміти вже істориків, які вкладали в термінологію, своєю чергою, власні смисли, і глибше усвідомити їх концепції.

Сам Пузанов як представник петербурзької школи, пов'язаної із постаттю І.Я. Фроянова, дотримується деяких найважливіших її положень. Це, по-перше, заперечення зв'язку між виникненням руської державності й настанням у східних слов'ян феодальної формації. По-друге, погляд на формування державності як на тривалий складний процес, що проходить в своєму розвитку ряд стадій, за наявності в рамках сформованих державних структур пережитків старих відносин дополітичного характеру, заснованих на родових зв'язках. По-третє, це обґрунтування ролі в подіях широких верств населення,

містян Новгороду, Києва й інших міських центрів Русі, з якими князівська влада мала рахуватися в різноманітних обставинах.

Питання про існування держави на Русі, що стало дискусійним з того часу, коли історики державної школи заявили про панування до часів Андрія Боголюбського «родового начала», Пузанов вирішує на користь безумовного визнання факту оформлення держави. Разом з тим він підкреслює, що на цьому шляху в житті східного слов'янства відбувалися поступові, але неухильні зміни. Цьому сприяє структура книги, в якій виділено шість глав відповідно до етапів політогенезу в ранньосередньовічній країні. Особливе місце займають дві останні глави. У п'ятій ідеться про Володимира Мономаха, винятково значущу особу в ході завершення процесу утворення Руської держави. Остання, шоста глава, присвячена аналізу образів Русі у творах російських та іноземних авторів.

У першій главі, присвяченій слов'янам в епоху «розселення», Пузанов підкреслює, що активні міжетнічні контакти сприяли розкладу родових відносин, посиленню значущості племінних вождів, що сприяло подальшій міжплеменній інтеграції. Глава «Утворення Давньоруської держави» охоплює період від закликання варягів до завершення князювання Володимира Святославича. Приваблює порівняльний аналіз ступеня економічного розвитку на землях східних слов'ян та їхніх сусідів. Більш низький, згідно з археологічними даними, рівень розвитку обробки заліза в порівнянні з «салтовцями», за низької щільності населення зумовлювали нестачу внутрішніх передумов для міжплеменного об'єднання. Але ця вада, підкреслює Пузанов, компенсувалася значним впливом зовнішнього фактора, що прискорював інтеграційні процеси. У цій ролі, звертає увагу Пузанов, спочатку виступали авари, в боротьбі з якими сформувалася ранньослов'янська держава, князівство Само, а пізніше хозари і варяги. Взагалі, на його думку, останні стали дуже важливим фактором поступового об'єднання східнослов'янських племен і формування племінних суперсоюзів. Але, навіть відзначаючи значний внесок скандинавів у формування давньоруської державності, Пузанов не поділяє основного висновку норманістів про заснування східноєвропейської державності саме ними. Він визнає, що до цього підводив, насамперед, внутрішній розвиток східнослов'янських племен і племінних союзів. Убачаючи в утворенні, яке він називає «суперсоюз племен» певний етап на шляху від племінного поділу до держави, Пузанов виділяє в розвитку самих суперсоюзів три стадії. Спочатку це були неміцні об'єднання, створені з військовими цілями, з зачатками політичних відносин, згодом — об'єднання племінних союзів, як правило, насильницьке, з зародком публічної влади. І, нарешті, відбулася повна ліквідація колишніх інститутів влади й осіб із владними повноваженнями, із заміною їх особами, поставленими князем головного племінного союзу.

Третя глава містить аналіз формування давньоруських політичних еліт. Пузанов приділяє значну увагу термінології джерел і зазначає, що спочатку

найближче князівське оточення називалося «мужами», а поняття «бояри» почало поширюватися пізніше і було запозиченим. Як підкреслює автор, кооптації в еліту Київської держави місцевої старої племінної знаті практично не відбулося, її частково винищили, і вона зійшла з історичної арени. Разом з тим було б, мабуть, цікаво дізнатися, як у сформованій державі після прийняття християнства втратила свої позиції еліта жрецька, язичницька, на зразок волхвів, убитих Яном Вишатичем. Здається також дещо спірним є положення про нерозвиненість руських боярських генеалогій. Справді, є свідчення про спадкове обіймання статусу князівського боярина. Та й випадки, коли боярин у літопису називається патронімом, може свідчити про наявність у нього якоїсь значимої для сучасників генеалогії.

Глава четверта присвячена еволюції руської державності від Ярослава Мудрого до Володимира Мономаха. Ця еволюція розглядається як перехід від держави у вигляді оформленого суперсоюзу до розпаду на міста-держави (що традиційно вважаються князівствами епохи роздробленості).

У п'ятій главі представляє особливий інтерес дещо бічний сюжет «гадань» Володимира Мономаха на *Псалтирі*. Глава шоста присвячена тому, що автор називає «соціальними образами», які він намагається реконструювати на підставі читання обраного кола текстів, один з яких — так званий *Київський лист* традиційно, але помилково датований автором початком X ст., а інший — *Пам'ять і похвала* Іакова Мниха не належить до епохи Київської держави.

Ідеї, спостереження і висновки Пузанова загалом відомі читачеві за попередньою «інкарнацією» його книжки. Нинішнє її видання не вносить у них суттєвих коректив.

Л.М.

Селезнев Ю. *Русские князья при дворе ханов Золотой Орды*. М.: Ломоносовъ, 2017, 272 с. [История. География. Этнография]

Нова книга російського дослідника русько-ординських відносин Ю.В. Селезньова присвячена з'ясуванню місця руських князів у системі ординської державності, їх «статусу, особливостям поведінки та особливостям функціонування в складі правлячої еліти Орди» (6). Зауважимо, що така постановка проблеми для російської історіографії, що воліє розглядати ординський вплив на розвиток руських земель як, головним чином, зовнішній фактор, є нетрадиційною.

У структурному відношенні книга складається з короткого вступу, що окреслює проблему дослідження, трьох розділів, висновків, приміток, значного списку джерел і літератури та переліку скорочень. У першій з глав — «Русько-ординські відносини у висвітленні руського літописання» (7–41) —

розглядаються уявлення про природу верховної влади ординського хана в руській літописній традиції, титулування ординських правителів «царями», особливості літописних повідомлень про їх смерть, а також термінологія, в якій висловлювалася залежність руських князів від ординських ханів («честь» і «дарування»). У завершенні глави автор подає оцінку русько-ординських стосунків за правління Івана III. Основна увага при цьому приділяється поглядам на історію відносин Русі й Орди ростовського архієпископа Вассіана Рила — автора *Послання на Угру*, в якому він закликав великого князя до рішучих дій в боротьбі з ханом Ахматом.

У другому розділі в центрі уваги автора опиняється «правляча верхівка Джучиевого Улуса» в період з XIII по XV ст. (42–102), тобто від виникнення Золотої Орди до її розпаду. Зокрема розглядаються соціально-політична організація Улуса Джучі, його еліта (правлячий рід і служебна знать) та адміністративно-територіальний поділ на дрібніші улуси. Руські князі, а так само й інші представники знаті завойованих держав, були, як намагається довести автор, складовою частиною ординської еліти, належали до страти служебної аристократії, перебуваючи «на правах улусних володарів (темників і тисячників)». «Підставою зарахування до еліти, — пише автор, — був ярлик, що підтверджував ханське дарування, а сам обряд пожалування передбачав дарування сагайдака, меча/шаблі, головного убору, кафтана, золотого пояса. Мав місце також обряд посадки на коня та його ведення підлеглими» (101). Будучи цілком оригінальною, думка ця — про входження руських князів до складу еліти ординського суспільства і, відповідно, перетворення руських князівств у XIII ст. на частину адміністративно-політичної системи Золотої Орди, її улусу — вимагає, однак, глибшого обґрунтування. Ю. Селезньов, з одного боку, наводить свідчення формальної належності руських князів до ординської еліти, але з іншого — з поданих ним же даних можна зробити висновок і про те, що за позірною стороною процесу ховалися дуже серйозні нюанси русько-ординських відносин, які виведуть руських князів за рамки загальноприйнятого розуміння соціальної ієрархії Джучиевого Улусу. На це, власне, уже звертали увагу рецензенти однієї з попередніх книг автора, яка перегукується з нинішньою його працею (Іванов В., Кортунів А. Рец. на: Ю.В. Селезнев. Русские князья в составе правящей элиты Джучиева Улуса в XIII–XV веках. Воронеж, 2013. *Российская история*. 2015, № 4, 156).

Остання, третя, глава книги присвячена поїздкам руських князів до двору ординських ханів. На відміну від попередніх глав, що мають в основному оглядовий характер, вона відрізняється більшою ретельністю. Тут автор послідовно розглядає поїздки у ханську ставку, що супроводжували встановлення залежності руських земель від Орди, перебування князів при дворі ординських правителів в XIV і XV ст. Ю. Селезньов при цьому виявив усі випадки фіксації в джерелах цих фактів, що дозволило йому обґрунтовано встановити частоту і тривалість перебування у ставці ханів руських князів,

кількість згаданих у джерелах поїздок. Так, згідно з його підсумковими підрахунками, з 1242 по 1445 рр. в Орді побували 108 князів і 3 княгині, які здійснили загалом 266 поїздок. Середній час перебування у ставці хана становив близько півроку, «поїздка ж до столиці Монгольської імперії в 1220–1260 рр. Каракорум і назад займала до півтора років» (179). Цілком природно, переважна більшість цих вояжів припадала на долю великих князів або найближчих претендентів на великокнязівський титул. Своєрідним рекордсменом в цьому відношенні став, за спостереженням Ю. Селезньова, московський князь Іван Данилович Калита, що здійснив 8 поїздок і провів в Орді понад 5 років (153, 179).

Досить часті і тривалі поїздки руських князів в Орду, зрозуміло, не проходили безслідно. Як пише Ю. Селезньов, «руська вища знать активно завоювала політичну культуру Орди і була відносно впливовим прошарком при дворі хана, з яким, імовірно, важко було не рахуватися. У той же час руські князі не могли здійснювати визначальний вплив на політику ординської держави, оскільки хоча й були учасниками курултая (хоча, здається, що руські князі були не учасниками, а лише спостерігачами курултая), проте не мали права голосу при вирішенні найважливіших політичних питань в Орді» (181). Таким, власне, авторові й убачається місце руських князів при дворі ханів Золотої Орди.

Будучи не бездоганною та не позбавленою окремих вад у своєму оформленні, нова книга Ю. Селезньова є одним з останніх досягнень у сфері дослідження історії Золотої Орди і вже тому стане корисною всім, хто цікавиться історією цього політичного утворення в цілому і русько-ординськими відносинами зокрема.

О.І.

Шахматов А.А. *Життя князя Владимира: Текстологическое исследование древнерусских источников XI–XVI вв.* Подгот. текста, предисл., вступ. ст. Н.И. Милютенко. СПб.: Дмитрий Буланин, 2014, 384 с. [Studiorum Slavicorum Orbis, 8]

Дослідження О.О. Шахматова, присвячене *Життю князя Володимира*, спіткала менш щаслива доля, ніж інші його праці, підготовлені під час лихоліття Першої світової війни та подальшої розрухи. Передчасна смерть видатного вченого від виснаження в 1920 р. та розпад звичної академічної науки вкупі з подальшими сумними подіями призвели до майже тотального забуття цієї найбільш повної публікації текстів, присвячених князеві Володимиру. Якщо інші студії О.О. Шахматова, друк котрих урвався впродовж 1916–1918 рр., побачили світ пізніше (повністю чи частково), то чи не єдиною згадкою про дану працю довгий час залишався її короткий опис, зроблений В. Перетцем,

посмертне дослідження котрого, у свою чергу, також було опубліковане аж у 1962 р.

Публікація цієї праці припинилася в найбільш невідповідний для цього момент. Як результат, лише частина з 16 аркушів була надрукована, натомість усі інші, на щастя, із коректурою, було передано до архіву *Общества любителей древней письменности*, а звідти — до фонду О.О. Шахматова в Санкт-Петербурзьку філію Архіву РАН та Російську національну бібліотеку. Імовірно, саме така доля рукопису праці мало посприяла подальшій підготовці його до друку вже у пострадянський час. Книга побачила світ лише тепер завдяки наполегливим зусиллям Н.І. Мілютенко, яка, власне, збирала разом усі відомі на сьогодні матеріали 9-ти розділів цієї студії О.О. Шахматова та підготувала її на доброму археографічному рівні.

Традиційно для такого жанру видань, Н.І. Мілютенко докладно зупиняється на історії роботи О.О. Шахматова над циклом житій Володимира Святого і з'ясовує місце цієї книги вченого в історіографічній традиції. Окрім того, дослідниця у параграфі «Книга О.О. Шахматова у світлі сучасних досліджень», пропонує корекцію низки висновків фахівця. Поряд з цим, Н.І. Мілютенко додає три додатки, які розширюють коло текстів, що загалом обговорюються у книзі. Відзначимо також добре технічне оформлення. Так, розміщено відомості про рукописну традицію присвячених Володимирові Святому творів, а також анотований перелік літописів та шифрів рукописів, що значно полегшує прочитання окремих параграфів праці О.О. Шахматова.

Незважаючи на майже столітню перерву, фундаментальна студія О.О. Шахматова аж ніяк не втратила свого наукового значення. Її видання нині є не лише даниною пам'яті видатного вченого, а безумовно — потребою науки. Це добрий приклад того, що майже втрачені тексти інколи повертаються.

О.Ф.

Юрасов М.К. *Внук Владимира Мономаха: Борис Калманович, князь-авантюрист*. СПб.: Наука, 2017, 287 с.

Книга М.К. Юрасова — перше монографічне дослідження, присвячене історії Бориса Калмановича, онука Володимира Мономаха і нещасливого претендента на угорський престол. Син короля Калмана Книжника (1095–1116 рр.) і Євфимії Володимирівни, Борис все життя боровся за угорський престол і постійно перебував у центрі зовнішньополітичних подій, котре розбурхували Угорщину, Русь та їхніх сусідів. Довкола його імені, що активно використовувалося в політичних цілях різними державами Центральної та Південно-Східної Європи, склався цілий ряд міфів. Саме їх, що створювалися як за життя Бориса, так і після його смерті, Юрасов і прагне розплутати, відокремити від фактів.

Книга складається з кількох частин. У вступі розглядаються історичні джерела, що містять реальні, на думку автора, відомості про Бориса Калмановича. Це дані руських літописів, угорських, німецьких, чеських і французької хронік, візантійських історичних творів Іоанна Кіннама і Нікити Хоніата, що дозволяють відновити біографію героя. Тут же подано короткий історіографічний огляд основних праць, присвячених Борису Калмановичу або окремим епізодам з його життя. Оскільки більшість досліджень про Бориса Калмановича написано угорськими істориками, автор розглянув, перш за все, досягнення в реконструкції його біографії представників угорської історіографії.

Власне дослідження складається з двох частин. У першій з них на основі збережених джерел та аналізу зовнішньополітичної ситуації, в якій діяв Борис Калманович, описується історія його життя. Велика увага приділяється при цьому опису загального характеру угорсько-руських, угорсько-візантійських, угорсько-польських і угорсько-німецьких відносин того часу, коли Борис Калманович був дієвою особою даних напрямів зовнішньої політики Арпадів. На цьому тлі детально розглянуто всі невдалі спроби онука Володимира Мономаха стати угорським королем.

У другій частині книги автор у хронологічній послідовності проаналізував історіографічні міфи про Бориса Калмановича. Усього він виділяє сім таких міфів: 1. Матір'ю Бориса була Предслава Святополківна; 2. Борис не був сином Калмана Книжника, а народився від перелюбу його матері; 3. Борис був зятем Болеслава III Кривоустого; 4. Борис був першим галицьким князем; 5. Борис Калманович та ішпан Борш — одна і та сама особа; 6. Борис Калманович обдурив Болеслава Кривоустого, що призвело до поразки польського війська від угорців в 1134 р.; 7. Борис Калманович зрадницьки здав Володимирові Володаревичу Віслицю в 1135 р. Розглядаючи кожен з них, автор прагнув з'ясувати причини їх появи. Головну увагу при цьому приділено часу й обставинам виникнення того чи іншого історіографічного міфу.

У кінці книги вміщено список джерел (44 найменування) та літератури (110 найменувань), хроніка відомих подій реального життя Бориса Калмановича, покажчик імен та географічних назв.

О.І.

Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. К.: Лаур, 2017, 496 с.: іл.

Ця елегантно оформлена книга містить статті та дослідження, підготовлені колегами, учнями і друзями відомого археолога, дослідника середньовічних старожитностей Києва, члена-кореспондента НАН України Гліба Юрійовича Івакіна з нагоди його сімдесятиліття.

Збірник відкриває вступна стаття П.П. Толочка, в якій висвітлюються грані творчої особистості Гліба Юрійовича, його багаторічна наукова та організаційна діяльність. Ювіляр здійснив цілий ряд масштабних досліджень визначних пам'яток середньовічного Києва (церкви Богородиці Пирогощії, Михайлівського Золотоверхого собору та його садиби, Десятинної церкви, садиби Києво-Софійського собору та ін.). Тому не випадково більшість статей, розміщених у збірнику, присвячено вивченню об'єктів давньоруського і середньовічного часу головних історичних районів Києва.

Зокрема у статті Т.А. Бобровського оприлюднено результати досліджень останніх років культурного шару у садибі Софійського собору. У студії Ю.О. Коренюка, Р.Б. Гуцуляка та Н.О.Шевченко розглядаються дискусійні питання періодизації створення художнього ансамблю Софійського собору в Києві. Автори дійшли принципово важливого висновку про те, що мозаїки підкупольного простору храму не належать до першого етапу декорації інтер'єру Софії Київської. «На першому етапі оформлення храмового інтер'єру, — вмотивовують дослідники, — підкупольний простір весь (або частково) було розписано фресками, які пізніше до рівня карнизів підкупольних стовпів замінили мозаїками, хоча й не повністю [...] Фрески всіх частин Софії Київської, від первинних розписів верхньої зони підкупольного простору, де вони пізніше майже всі були замінені мозаїками, до зовнішніх галерей і сходових веж є роботою однієї, або кількох генетично пов'язаних груп майстрів, які працювали без значних часових інтервалів, дотримуючись єдиної технологічної традиції» (272–273).

П.Л. Зиков спробував узагальнити багаторічний досвід архітектурно-археологічного вивчення Десятинної церкви. На основі опрацювання архівних матеріалів, пов'язаних із проведеними раніше дослідженнями цієї унікальної пам'ятки давньоруської архітектури, та осмислення нових результатів археологічних розкопок, фахівець аргументував своє бачення реконструкції храму. Технологічні особливості одного із головних будівельних матеріалів пам'яток монументального зодчества давнього Києва — плінфи розглядаються у статті Д.Д. Йолшина. Автор скурпульозно систематизував наявні матеріали, що дозволило йому скласти таблицю основних форматів базових типів київської плінфи (117–123).

Цікаві матеріали про різноманітні сфери життя населення Києва в післямонгольські часи містяться у статтях А.О. Козловського («Садиба XVI — початку XVII століття на території Верхнього Києва») та М.С. Сергеевої («До питання про косторізне ремесло в Києві XIII–XVIII століть»).

Різноманітні проблеми археологічного вивчення зодчества і мистецтва Східної Європи доби середньовіччя обговорюються у статтях Л.А. Беляєва («Европейские технологии и элементы иконографии в Новом Иерусалиме: материалы исследований 2009–2016 годов»), В.Ю. Коваля і Д.Ю. Бадеєва («Псевдовавилонь»), О.М. Іоаннісяна і О.Є. Черненко («Спасо-Преображенский

собор в Чернигове в свете последних архитектурно-археологических исследований», О.В. Чернецова («К интерпретации одного рельефа Лаврской типографии»).

Питання виникнення й розвитку середньовічних урбаністичних центрів, їх топонімічних найменувань висвітлюються у статтях Л.І. Іванченко та О.П. Моці («Ранні міські центри у зоні Степового кордону Європи»), А.М. Кірпічникова («Необычная средневековая крепость в г. Порхов Новгородской земли»), С.В. Тарасова («Археологічні дослідження білоруських міст: проблема збереження археологічної спадщини»), Є.М. Носова («От Городища к Новгороду или все же от Новгорода к Городищу? (к истории названия центра Северной Руси)» та В.М. Рички («Градобудіництво князя Володимира: політика найменувань»).

Привертають увагу майстерно виписані етюди з історії та культури Київської Русі пера П.П. Толочка («Об авторстве предсмертных княжеских молитв»), О.В. Назаренка («Изгнанный печерский игумен в Выдубецком монастыре, или Когда и почему в Киеве возникли монастыри Святослава и Всеволода Ярославичей»), С.А. Иванова («Славяне как “избранный народ” Юстиниана II»), О.П. Толочка («Як починався Галицько-Волинський літопис?») та В.І. Стависького («Лють бо бѣ бои оу Чернигова»).

Матеріали з історії та археології Криму у збірнику представлено статтями О.І. Айбабіна («Архонтии, климаты и крепости в Юго-Западном Крыму в VII веке»), М.Г. Крамаровського («Солхат-Крым в XIII–XV веках: религиозные общины и феномен городской культуры по данным археологии и истории») та М.І. Храпунова («Между Византией и Русью: история и археология Крыма глазами интеллектуалов XVIII — начала XIX века»).

Ще один тематичний блок видання складають студії з нумізматики і геральдики середньовічної Європи. Такими є статті Ф.О. Андрощука («Скандинавские подражания византийским монетам (995–1035)»), Г.А. Козубовського («Про одну київську монету XIV століття»), С.В. Білецького («Геральдическая подвеска №136 и трезубец Владимира Святославича»), Н.В. Єніосової («“Жили в лесу, молились колесу...” (о новой находке скандинавского амулета из Гнездова)») та О.В. Комара («Усеченные слитки из клада 1997 года на усадьбе Михайловского Златоверхого монастыря»).

В.М.